

УДК 94(477.82):[271.2-722.53:329.7(470+571)]«190»

DOI: 10.20535/2307-5244.59.2024.318870

О. А. Мельничук

ORCID: 0000-0002-1901-3149

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

Я. П. Цецик

ORCID: 0000-0002-2527-2155

*Національний університет водного господарства
та природокористування*

О. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Ya. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering

ОСОБЛИВОСТІ АНТИЄВРЕЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ ЧОРНОСОТЕНЦІВ НА ВОЛИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Features of the Anti-Jewish Propaganda of the Black Hundreds
in Volynum on the Eve And at the Beginning of the World War I*

Досліджено організацію та проведення Союзом російського народу антиєврейської пропаганди на Волині напередодні та на початку Першої світової війни. З'ясовано, що одним із важливих її напрямів було звинувачення євреїв в економічній експансії, лихварстві, торгівлі недоброякісними товарами на Волині в окреслений період. На основі матеріалів чорносотенної преси й архівних документів обґрунтовано, що чорносотенці на початку ХХ ст. розпочали боротьбу з євреями за економічні впливи на населення Волині. Це мало чітко окреслену мету — за допомогою споживчих товариств та фінансових установ, що перебували в підпорядкуванні Почаївського відділу СРН, іще більше зміцнити свої впливи в регіоні. До організації цих структур чорносотенці залучали парафіяльне духовенство. Між тим, саме єврейський капітал відігравав панівну роль у торговельній справі на Волині, що створювало значні перепони швидкій реалізації планів СРН. Ще одним напрямом, який вдало використовували чорносотенці для дискредитації євреїв, була публікація низки статей про те, як вони порушують законодавство. Це мало чітко визначену мету — активізувати антиєврейську пропаганду та одночасно зміцнити економічні позиції союзників.

На початку Першої світової війни волинські чорносотенці активізували антиєврейську пропаганду, однак змінився її акцент. Враховуючи реалії воєнного часу, вони звинувачували представників цієї етнічної групи в зну-

щанні з військовополонених, співпраці з німецькою й австро-угорською арміями. Одночасно з цим на сторінках своїх пресових органів чорносотенці заперечували відзначення у боях євреїв-солдатів імперської армії. Суспільству нав'язувався погляд, що серед євреїв найбільше тих, хто уникав служби. Крім того, чорносотенці активно виступали проти надання «рівних прав» євреям, що могло, на їхню думку, послабити імперію. Особлива увага приділялася тій обставині, що союзники звинувачували євреїв у фінансуванні соціалістичного та соціал-демократичного рухів, боролися з самодержавством. При цьому акцент робився й на те, що німецька влада фінансувала названі політичні партії з метою посягати розбрат в імперії. Така діяльність чорносотенців сприяла розпалюванню міжнаціонального протистояння у поліетнічному волинському суспільстві, що негативно впливало на суспільно-політичні процеси на Волині, які й так загострювалися воєнними діями у регіоні.

Ключові слова: Волинь, чорносотенець, споживче товариство, священник, єврей, дискредитація, пропаганда.

The organization and conduct of anti-Jewish propaganda in Volyn on the eve and at the beginning of World War I by the Union of the Russian People was investigated. It was found that one of its important directions was the accusation of Jews for economic expansion, usury, trade in low-quality goods in Volyn during the specified period. Based on the materials of the Black Hundred press and archival documents, it is substantiated that Black Hundred people at the beginning of the 20th century began a struggle with the Jews for economic influence on the population of Volyn. It had a clearly defined goal to further strengthen its influence in the region with the help of consumer associations and financial institutions that were subordinated to the Pochaiv Department of the SRN. The Black Hundreds involved the parish clergy in the organization of these structures, but it is worth noting that it was Jewish capital that played a dominant role in trade in Volyn, and this created significant obstacles to the rapid implementation of the plans of the SRN. Another direction that was successfully used by the Black Hundreds to discredit the Jews was the publication of a number of articles about their violations of the law. This had a clearly defined purpose — to intensify anti-Jewish propaganda and at the same time to strengthen the economic position of the Allies.

At the beginning of World War I, the Volyn Black Hundreds intensified anti-Jewish propaganda, but its emphasis changed. Considering the realities of wartime, they accused representatives of this ethnic group of abusing prisoners of war, collaborating with the German and Austro-Hungarian armies. At the same time, on the pages of their press bodies, the Black Hundreds denied the honoring of Jewish soldiers of the imperial army in battles. They clearly imposed on society the point of view that among the Jews there were the most people who avoided ser-

vice. Another direction actively used by the Black Hundreds during World War I was that they actively opposed the granting of «equal rights» to the Jews — this, in their opinion, was supposed to lead to the weakening of the empire. Special attention was paid to the fact that the Allies accused the Jews of financing the socialist and social democratic movements that were fighting the autocracy. At the same time, emphasis was also placed on the fact that the German authorities financed the aforementioned political parties with the aim of sowing discord in the empire. Such activities of the Black Hundred contributed to inflaming the inter-ethnic confrontation in the multi-ethnic Volyn society, which had a negative impact on the socio-political processes in Volyn, which were already aggravated by the conduct of hostilities in the region.

Keywords: Volyn, Black Hundred, consumer society, priest, Jew, discredit, propaganda.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одними з пріоритетних напрямів дослідження антиєврейської діяльності чорносотенців на Волині напередодні та на початку Першої світової війни є об'єктивне висвітлення причин і наслідків розпалювання міжнаціональної ворожнечі у регіоні; з'ясування ключових напрямів антиєврейської діяльності союзників у досліджуваній період та причини й наслідки їх дискредитації в очах тогочасного волинського суспільства; аналіз економічної діяльності союзників, які, ведучи боротьбу за зміцнення своїх впливів у регіоні, відкрили низку споживчих товариств, участь у роботі яких брав і православний клір, що ще більше загострило їхнє протистояння з євреями, чий капітал традиційно домінував у торгівлі на Волині; визначення особливостей та напрямів антиєврейської пропаганди чорносотенців на Волині під час Першої світової війни.

Аналіз останніх досліджень. В останні роки з'явилося багато наукових праць, присвячених висвітленню різних напрямів діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу, особливо його ролі в розпалюванні міжнаціонального протистояння у Волинській губ. на початку ХХ ст. Ці проблеми, а також роль кліру Російської православної церкви в організації чорносотенного руху на Волині розглянуто у монографії І. В. Омелянчука (Омелянчук, І. В. 2000), наукових статтях В. М. Волковинського (Волковинський, В. М. 2002), Г. М. Надтоки (Надтока, Г. 2017), Я. П. Цецика (Цецик, Я. П. 2019) та інших учених. Незважаючи на наявність у названих працях значного фактологічного матеріалу про діяльність чорносотенців на Волині у досліджуваній період, особливості антиєврейської пропаганди союзників напередодні та під час Першої світової війни розглянуті частково.

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі матеріалів чорносотенної преси досліджено особливості антиєврейської діяльності Почаївського відділу СРН та чорносотенного духовенства Волині напередодні

й на початку Першої світової війни. Проаналізовано стратегію антисврейської пропаганди союзників та її зміни під час воєнних дій у регіоні.

Джерельна база окреслена завданнями та метою дослідження й складається з комплексу документів, неупереджений розгляд яких створює умови для об'єктивного висвітлення поставленої проблеми. Для реалізації завдань проаналізовано матеріали чорносотенної преси, насамперед «Почаевского листка» та «Жизни Волини», в яких було опубліковано багато статей з досліджуваної проблеми. При цьому слід враховувати, що значна частина публікацій чорносотенців була яскраво упередженою.

Методологія дослідження включає наукові підходи, загальнонаукові принципи, загальні й спеціальні методи дослідження. Панівним у дослідженні є цивілізаційний підхід, що дав змогу акцентувати на факторах, пов'язаних із діяльністю суб'єктів антиєврейської пропаганди на Волині в досліджуваній період. Серед загальнонаукових принципів, на яких базується дослідження, слід виокремити принципи історизму, об'єктивності, поліфакторності. Саме вони сприяли розгляду досліджуваних явищ з погляду їх генези, на основі об'єктивних закономірностей, внутрішнього взаємозв'язку та взаємодії з конкретними історичними умовами, враховуючи багатовимірність історичного процесу. Загальнонаукові методи аналізу та синтезу дали змогу систематизувати матеріали періодики та проаналізувати їх для з'ясування особливостей антиєврейської пропаганди. Серед спеціальних методів історичного пізнання, використаних у дослідженні, слід назвати: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, біографічний методи. Проблемно-хронологічний метод сприяв визначенню структури дослідження та викладу матеріалу статті в логічній послідовності. За допомогою порівняльно-історичного методу простежено особливості імперської політики чорносотенців щодо євреїв, поляків-католиків, німецьких аграрних колоністів. Використання історико-типологічного методу дало змогу проаналізувати методи й способи антиєврейської пропаганди чорносотенців, а також визначити основні напрями їх діяльності з дискредитації представників різних етнічних груп. Біографічний метод було використано для з'ясування особистостей архімандрита Віталія, архієпископа Антонія, ієромонаха Іліодора, інших священників та визначення їхньої ролі в організації та проведенні антиєврейської пропаганди. Для аналізу матеріалів періодичної преси використовувався контент-аналіз.

Мета статті — з'ясувати роль чорносотенців та православного кліру в організації й проведенні антиєврейської пропаганди на Волині напередодні та на початку Першої світової війни, висвітлити її особливості в досліджуваній період і охарактеризувати результати цього напрямку діяльності Почаївського відділу СНР.

Виклад основного матеріалу

Одним із найбільших центрів чорносотенного руху в імперії вважався Почаївський відділ Союзу російського народу, який розпочав діяльність 1906 р. під керівництвом архимандрита Почаївської лаври Віталія. Однак ідейним натхненником створення та розвитку чорносотенного руху в регіоні був архієпископ Волинський і Житомирський — Антоній. Організаторами більшості підвідділів СРН на Волині були священники. Організацію одного з підвідділів волинський селянин описував так: «Нам оголосили після обідні зібратися, через годину, біля церкви для відкриття союзу. Ми зібralися. Батюшка відслужив молебень: осінив нас хрестом в знак того, що ми повинні об'єднатися в один союз, так як хрест Христа — один. Після цього ми всі, однодушно як один, перед дверима Покровської церкви обрали голову союзу, його товариша і двох радників» (Омельячук, І. В. 2000, с. 36).

Важливу роль у діяльності Почаївського відділу СРН також відігравав ієромонах Іліодор. Завдяки активній та цілеспрямованій усній пропаганді ідеології організації й друку в друкарні Лаври відозв і прокламацій СРН, він у 1906–1907 рр. залучив до лав СРН десятки тисяч селян. Керівництво союзу відводило особливу роль Почаївським союзникам, вони діяли на західних і південно-західних околицях імперії, тобто на українських землях (Волковинський, В. М. 2002, с. 63).

Ключову роль у діяльності чорносотенців на українських землях, зокрема Волині, відігравало православне духовенство. Чернечі пресові органи закликали вступати до монархістських угруповань, «відданих справі освічених осіб, здатних наставляти, розтлумачувати, розвивати й підтримувати в народі ідеї СРН, формувати його нові філії, а також виступати посередниками у відносинах між місцевими відділами та Почасвим» (Надтока, Г. 2017, с. 27).

Ще в лютому 1908 р. керівництво СРН порушило перед Синодом РПЦ клопотання щодо надання дозволу «православному духовенству вступати до Союзу». Необхідно враховувати, що найвища церковна інстанція імперії не наважилася офіційно дозволити «злиття» чорносотенної й церковної організації. Враховуючи, що правила забороняли духовним особам брати участь у діяльності лише антидержавних і антицерковних партій, Синод визнав за доцільне надати керівництву єпархій право дозволяти й благословляти участь православного кліру в діяльності СРН та інших монархічних угруповань за умови, «якщо статuti та функціонування таких товариств залишалися у згоді з настановами православної церкви і служили на благо Вітчизни» (Надтока, Г. 2017, с. 27–28). Але напередодні отримання дозволу Синоду, на зборах, присвячених обранню священників на керівні посади в благочинні округи СРН у січні 1908 р., одним із перших отримав мандат священник з Кременецького повіту Й. Чайковський. До початку березня 1908 р. провідників мали округи Житомирського й Рівненського повітів,

серед них — священники В. Балковський, В. Селецький та інші. Загалом духовних наставників отримали 10 округів СРН (Надтока, Г. 2017, с. 27).

Своє завдання чорносотенці вбачали в тому, щоб об'єднати всіх, хто любив Росію, «для протидії смуті» та роботи на користь держави. До «Союзу» приймали всіх охочих, незалежно від стану¹.

Отже, як бачимо, біля витоків чорносотенного руху на Волині стояв православний клір. Завдяки тому, що ідейним натхненником формування мережі СРН був архієпископ волинський та житомирський Антоній, до лав організації було залучено багатьох священників, а центром пропаганди чорносотенної ідеології стала Почаївська лавра.

На основі статуту СРН ухвалили статут «Почаївського Союзу російсько-го народу», в якому акцентувалося на тому, що основною метою діяльності організації був «розвиток народної російської самосвідомості» й «об'єднання всіх російських людей» Волині та сусідніх із нею губерній, незалежно від їхньої майнової чи станової належності (Цецик, Я. П. 2019, с. 15). У програмі було сформульовано основні цілі та завдання чорносотенної організації, при цьому «Благо Батьківщини» визначалось у «непорушному збереженні Православ'я, російського необмеженого Самодержавства і панування в країні російської народності»². Державна Дума, відповідно до позиції чорносотенців, не мала права обмежувати верховну імперську самодержавну владу, а її склад мав формуватися за «національно-російським» принципом. Пріоритетним завданням органів влади визначалося встановлення «суворого порядку й законності на твердих засадах свободи слова, друку, зборів, союзів і недоторканності особи», за умови встановлення кордонів, які визначали вказані свободи, щоб не «порушувався державний» порядок належності (Цецик, Я. П. 2019, с. 15).

Почаївський відділ СРН брав на себе турботу про «просвітництво народу» з метою розвитку в нього «свідомого політичного життя в душі самодержавства й розповсюдження серед населення православно-християнських засад з метою закріплення патріотичного почуття обов'язку перед Вітчизною, суспільством і сім'єю»³.

Отже, Почаївський відділ СРН, як і інші осередки цієї чорносотенної організації, стояв на позиції відданості самодержавному ладу, а ключову роль мали відігравати росіяни.

Одним із важливих напрямів діяльності чорносотенців на Волині була дискредитація представників інших етнічних груп, що проживали в регіоні, насамперед це стосувалося євреїв, поляків-католиків і німецьких аграрних колоністів.

¹ Союзы русских людей // Прибавление к Почаевскому листку за 1905 год. № 29. С. 223–224.

² Устав Почаевского Союза Русского народа. Почаев: Издательство Почаево-Успенской Лавры, 1906. С. 2.

³ Устав Почаевского Союза Русского народа. Почаев: Издательство Почаево-Успенской Лавры, 1906. С. 4.

У контексті імперської політики чорносотенці докладали величезних зусиль для дискредитації євреїв. На сторінках їхніх пресових видань було опубліковано багато антиєврейських статей. Так, 1–8 жовтня у Києві, за участі керівника чорносотенців О. І. Дубровіна, відбувся «Третій з'їзд російських людей», присвячений участі СРН у виборах до Державної Думи¹. На з'їзді союзники порушили питання про необхідність змінити виборче законодавство імперії, згідно з яким євреї не мали права брати участь у виборах ні за яких обставин. Відповідно до їх позиції, нове виборче законодавство мало базуватися на «російсько-національній та станowo-побутовій основах», а представників від селян-землевласників мали обирати не на волосних сходах, а в парафіях². Одночасно з цим, вони порушили питання про те, щоб обмежили доступ до державної служби іноземцям, а євреїв ні в якому випадку не допускали до державної служби, а всіх євреїв-службовців — звільнили³.

Отже, як бачимо, з початку діяльності СРН зайняв відверто юдофобську позицію. Той факт, що ключову роль у відділеннях волинського «Союзу» відігравав православний клір, іще більше загострювало ситуацію в регіоні. Під час антиєврейської пропаганди союзники використовували різні методи та напрями, а на сторінках їхніх пресових видань було опубліковано багато статей, у яких євреїв звинувачували в усіх негараздах суспільства.

Напередодні та під час Першої світової війни антиєврейський вектор у діяльності Почаївського відділу СРН значно активізувався. Одним із лейтмотивів була протидія економічному засиллю євреїв у регіоні. Аналізуючи ситуацію щодо економічного розвитку Волині у досліджуваний період, варто акцентувати, що майже всю торгівлю в регіоні контролював єврейський капітал, багато промислових підприємств перебували у власності євреїв тощо.

Органи імперської влади, вбачаючи у цьому серйозну загрозу російському капіталу в Південно-західному краї, всіляко підтримували цей напрям діяльності чорносотенців. Іще одним чинником, який впливав на активізацію діяльності чорносотенців у цьому напрямі було те, що керівництво «Союзу» ухвалило вкрити регіон мережею споживчих крамниць і кооперативів, які мали забезпечити економічне домінування союзників серед селян. Тому єврейські торговельні заклади великою мірою перешкоджали реалізації планів союзників.

Окрім цього, чорносотенці цілеспрямовано намагалися дискредитувати ті кредитні товариства, на діяльність яких вони не мали ніякого впливу. З цього приводу в одній із публікацій акцентувалося на тому, що під час ревізії кредитного товариства у Володимир-Волинському повіті ревізор затримався у «С-ом волосному правлінні» та поцікавився у місцевих мешканців інформацією про місцеве кредитне товариство, за яким, відповідно до поглядів

¹ Съезд русских людей // Волинская жизнь. 15 (28) октября 1906. № 2. С. 3.

² Съезд русских людей // Волинская жизнь. 15 (28) октября 1906. № 2. С. 4.

³ Съезд русских людей // Волинская жизнь. 15 (28) октября 1906. № 2. С. 4.

автора публікації, «закріпилася погана репутація», адже селянам, щоб отримати кредит на суму 30 руб., обов'язково необхідно «5 руб. пропити з членами його правління». Селяни стверджували, що члени правління місцевого кредитного товариства «тільки й думали як випити могорич», а також стверджувалося, що документація в ньому «велася хибно»¹.

Таким чином, автор статті інформував про «порушення» у споживчому товаристві, однак він так і не назвав населений пункт, де воно функціонувало, а згадав лише повіт. Як стверджували на сторінках своєї преси союзники, з'їзд уповноважених «союзних споживчих товариств», який вони провели в Почасві, сприяв об'єднанню навколо парафії не лише на релігійному підґрунті, а й на соціально-економічному. Вони звернулися до керівництва Союзу з проханням розглянути на зібранні благочинних питання про те, щоб клір, окрім церковних справ, що стосувалися парафії, також брав активну участь у покращенні економічного добробуту парафіян. Це планували зробити за допомогою зростання «чисельності споживчих окружних і сільських торгівельних закладів союзу». Адже після відкриття Почасєво-Волинського споживчого союзу було усунуто всі перепони для поліпшення економічного добробуту мешканців Волині, а зростання мережі цих закладів «цілком залежало від волі духовенства»².

Чорносотенці закликали селян відкривати в містечках і селах споживчі крамниці. Стверджувалося, що на підприємствах та складах, які належали росіянам, перебувало багато якісних товарів. За умови відкриття значної кількості споживчих крамниць, російські купці самі привозили б товар, а «всі тисячі, що йшли від вас жидам, у вас залишаться». Саме євреї найбільше протидіяли відкриттю споживчих крамниць, небезпідставно вважаючи, що вони припинять їхнє торгівельне домінування у регіоні³.

Діячі СРН позитивно оцінювали те, що в Житомирському пов. передусім малоземельні й безземельні селяни скуповували та перепродавали продукти на ринках. Цей промисел не тільки допомагав їм вижити, а й позбавляв «продавців селян від євреїв-торгашів», які постійно їх обраховували навіть під час дрібних покупок⁴.

На прикладі Херсонської губ. стверджувалося, що євреї, купуючи в селян пшеницю, намагалися зменшити її вагу. Коли селянин-продавець змусив єврея-покупця її переважити, щоб не було ніяких нарікань, присутні при цьому інші євреї «почали насідати на продавця», якого врятувало лише заступництво інших селян, які продавали пшеницю⁵.

¹ Ч. К. Л. По нашему краю. Выгодные взыскания // Почаевский листок. 3 августа 1912. № 58–59. С. 12–13.

² Архим. Виталий. Почаево-Волинский союз потребительских лавок. Оо Благочинным Волинской Епархии // Почаевский листок. 3 июля 1910. № 24. С. 15.

³ Воззвание! // Почаевский листок. 3 июля 1910. № 24. С. 15–16.

⁴ Вот как надо жидов из сел выкуривать // Почаевский листок. 3 августа 1912. № 58–59. С. 16.

⁵ Союзник Катов П. Нахальство жида // Почаевский листок. 3 июля 1910. № 24. С. 13.

Союзники активно виношували ідею заборонити проведення у Волинській губ. ярмарків і базарів у дні релігійних свят, щоб «іновірці не знущалися зі святої православної віри». З цього приводу інформували, що, взявши приклад з союзників із с. Слобідка у с. Давидівка Житомирського пов., після настанов місцевого священника ухвалили не допускати у дні релігійних свят проведення ярмарок та базарів у своєму населеному пункті, звернувшись щодо цього до губернського керівництва¹.

Споживчі торговельні заклади, що функціонували в досліджуваній період у регіоні, зазнавали найбільшої шкоди від того, що пайовики брали товар у борг, а на придбання нового не залишалось обігових коштів. Враховуючи ситуацію, що склалась у союзних споживчих закладах Ковеля, ввели такий порядок: пайовикам відпускали товару лише від $\frac{3}{4}$ їх частки й то лише на місяць. Якщо борг не було погашено протягом указанного періоду, особа втрачала пай у закладі. Це врятувало торговельні заклади від безгрошів'я й активізувало торгівлю².

Отже, як бачимо, чорносотенці за допомогою споживчих товариств намагалися здобути економічні впливи серед селян регіону. Одночасно з цим вони заохочували будь-яку протидію місцевого населення євреям. Така діяльність чорносотенців була спрямована на досягнення цілком визначеної мети — контролювати всі сфери життя волинських селян.

У низці публікацій у чорносотенній пресі саме євреїв звинувачували у злиденному житті місцевих мешканців, насамперед селян. Зокрема, констатувалося, що в містечку Володимирець Луцького пов., яке розташовувалося серед боліт, були відсутні «порядки, які повсюди встановлені». Селяни звикли жити в бідності, змирилися з тим, що страждали «від жидівського гніту». Вони не мали ніякого просвітку, окрім «чарки з жидівських лап». Євреї не вимагали за чарку грошей, а «винагороджували себе то міркою вівса, то копицею сіна»³. Також союзники стверджували, що саме іудеї відмовили селян, які планували відкрити кредитні товариства, що допомагали б їм, «слухаючи при цьому порад євреїв», які відмовляли їх це робити, гарантуючи надання їм безвідсоткових. У випадку, якщо селянин не міг вчасно її повернути, то був змушений розраховуватися з євреєм птицею, худобою та збіжжям, городиною тощо. Окрім матеріального впливу, євреї впливали на мораль селян. Адже, коли селянин бажав придбати у неділю вранці в крамниці, що належала єврею, «махорку», йому її ніхто не продавав у зв'язку з тим, що «вийшло розпорядження, щоб вони були зачинені» до полудня в неділю та святкові дні й він ішов до церкви. Через тиждень-другий знову всі крамниці були відчинені, а селян переконували, що це «справа всемо-

¹ Капустянський К. Защищайте свои праздники! // Почаевский листок. 3 июля 1910. № 24. С. 14.

² Хороший порядок в потребительской лавке // Почаевский листок. 3 июля 1910. № 24. С. 15.

³ Некагальный С. Картинки из местной жизни. Наши порядки // Волынская земля. 7 марта 1914. № 48. С. 1.

гутьного кагалу жидівського», що «звернувся з проханням до влади й вона пішла йому назустріч»¹.

Акцентувалося й на тому, що у Володимирці процвітало пияцтво, яке підтримували євреї-корчмарі. Кожен із них вважав за обов'язок бути гостинними, при цьому «заробляючи 9 коп. на кожній» проданій пляшці горілки. Окремі з них влаштувалися «дуже вдосконалено: в крамниці торгує поляк-ковбасник, а з цієї крамниці двері ведуть у приміщення потаємного жидівського шинку». Придбавши ковбасу, селяни йшли до шинку «підкріпитися», а в ньому було багато молоді. Після цього в містечку часто траплялися бійки, були розбиті шибки тощо. Чиновників і поліцейських, які «писали протоколи, задобрювали у шинку», робили «презенти», а, якщо це не допомагало, то зверталися за допомогою до «всемогутнього кагалу»².

Торгівля перебувала лише в руках євреїв, які диктували селянам ціни, створюючи тиск на «російських торговців», заклади яких занепадали³.

Одночасно з цим союзники на сторінках пресових органів звинувачували євреїв у тому, що вони підробляли різноманітні товари, завдяки чому отримували надприбутки, «а це важким тягаром лягало на життя споживача». Євреї — власники пекарень, зменшуючи витрати на придбання дріжджів, виготовляли їх «простим, домашнім жидівським способом», що негативно позначалося на здоров'ї покупців. Окремі органи самоврядування їм у цьому допомагали. Так, Луцьке повітове земство, замість того, щоб перебувати на захисті інтересів народу, в лікарні м. Володимирець «практикують нове жидівське хлібопечення, навіть знайшло в цьому прибуткову статтю»⁴.

Союзники в пресових органах звинувачували євреїв у тому, що вони за борги відбирали у селян збіжжя, худобу. «Як татарські збирачі данини обходили хутори, жиди пархаті, обдирають хуторян, забираючи за півціни селянське надбання: останню корову, вівцю, телицю й гнали на ярмарок до Володимир-Волинська. Все за борги. Селяни ніяк не могли з ними розрахуватися». Також констатувалося, що паливо можна було придбати лише в євреїв. Тому селяни, що перейшли жити на хутори, перебували в боргах, які не мали змоги віддати. Адже євреї вимагали високих відсотків⁵.

Окремо фокусувалась увага й на тому, що частина селян і навіть членів СРН відверто виступали проти відкриття союзних споживчих крамниць. З цього приводу в чорносотенній пресі констатувалося, що селяни с. Здо-

¹ Некагальный С. Картинки из местной жизни. Наши порядки // Вольнская земля. 7 марта 1914. № 48. С. 1.

² Некагальный С. Картинки из местной жизни. Наши порядки // Вольнская земля. 7 марта 1914. № 48. С. 1–2.

³ Некагальный С. Картинки из местной жизни. Наши порядки // Вольнская земля. 7 марта 1914. № 48. С. 1–2.

⁴ Наши порядки. Жидовские пекарни // Вольнская земля. 17 апреля 1914. № 69. С. 2.

⁵ Климяк Р. П. Из записной книжки крестьянина // Почаевский листок. 25 марта 1914. № 11. С. 11–12.

мишля (Ковельський пов.) К. Никитюк, М. Онищук та В. Малець вступили у спілку з євреями, протидіючи відкриттю союзної споживчої крамниці. К. Никитюк, будучи сільським старостою, постійно приховував «різні підлості євреїв». За це їх виключили з СРН¹.

Отже, як бачимо, союзники звинувачували євреїв у тому, що місцеві селяни жили в злиднях, протидіяли відкриттю кредитних товариств, гарантуючи їм безвідсоткові позики, але в результаті селяни були змушені розраховуватися птицею, зерном. Ще одним серйозним звинуваченням було те, що саме євреї-корчмарі організували пияцтво серед місцевих мешканців, наживаючись на цьому. З іншого боку, варто відзначити й той факт, що частина місцевих чорносотенців також протидіяла відкриттю союзних споживчих крамниць. Їх звинувачували в тому, що вони «вступали у спілку з євреями». Окрема увага приділялася тому, що торговці-євреї торгували фальсифікованим товаром, а євреї-власники пекарень — хлібобулочними виробами низької якості, при цьому місцеве земство не звертало уваги на такі порушення.

Значною мірою позиція чорносотенців щодо євреїв збігалася з позицією офіційної імперської влади. Зокрема, у всепідданському звіті волинський губернатор М. А. Мельников акцентував на тому, що не лише аристократія володіла значними капіталами на Волині, а й також євреї, які, на його думку, могли б «багато чого зробити на користь промисловості краю, навіть перебуваючи у рамках обмежених законом». Однак представники цієї національності, за незначним винятком, не вважали за потрібне працювати заради користі всього суспільства. Через це розвиток промисловості не «становив завдань єврейства», яке звикло згідно з напрацьованими століттями традиціями «спопеляти все, що потрапляє на життєвому шляху, залишаючи згарища для потреб інших національностей», на яких єврейство дивилося як на залежних².

На початку 1914 р. органи влади, за ініціативи київського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова, планували переглянути закон від 3 травня 1882 р. «Про оренду земель євреями у західних губерніях», під керівництвом якого напрацьовували проєкт змін до названого закону 3 цього приводу чорносотенна преса висувала різноманітні версії, що «сполошило й жидівські кола». Відповідно до названого закону євреї не мали права орендувати землі в дев'яти західних губерніях, тому про ніяке «розширення неіснуючих прав не може бути й мови», а йшлося тільки про дотримання норм закону³.

Адже, незважаючи на заборону оренди землі, євреї її «орендували у величезних розмірах». Окрім них складно було віддати масток комусь в оренду. Щоб взагалі позбавити можливості євреїв орендувати землю, у регіоні

¹ Союзные дела. Исключение из членов Здомысльского отдела Союза Русского Народа // Поческий листок. 31 октября 1912. № 80–81. С. 14.

² Всеподданнейший отчёт волянского губернатора // Наша Волянь. 11 декабря 1913. № 112. С. 2.

³ Жидовская аренда земель // Волянская земля. 17 апреля 1914. № 69. С. 2.

відпрацьовували механізм дотримання закону. Адаже оренду часто оформлювали «на третіх осіб, які юридично виступали орендарями», що довести було складно¹.

Напередодні Першої світової війни київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов порушив перед імперським прем'єр-міністром, міністрами фінансів та торгівлі та промисловості клопотання про доцільність допуску євреїв до акціонерів цукрових заводів Південно-Західного краю. Раніше, на думку генерал-губернатора, це диктувалося потребами розвитку галузі. Відповідно до поглядів Ф. Ф. Трепова, раніше це виправдовувалося недостатнім розвитком цукрових підприємств та «інертністю російських капіталістів», тож закон від 3 травня 1882 р. порушувався. У зв'язку зі зміною ситуації в галузі, він вважав за доцільне неухильно дотримуватися «цього закону». Адаже у 1890-х рр. розпочали діяльність нові цукрові товариства, які не «допускали в свій склад жидів», їм вдалося зміцнити позиції завдяки ролі «російських капіталів»².

Під час розгляду клопотання про затвердження статутів акціонерних цукрових товариств, у складі яких перебували євреї, київський генерал-губернатор «вважав за необхідне заборонити таким підприємствам купувати у власність чи брати в оренду земельні ділянки поза містами чи містечками»³.

Отже, органи імперської влади рішеннями, опублікованими на сторінках пресових органів, сприяли ще більшому розпалюванню міжетнічного протистояння в регіоні. Варто відзначити, що одним із поширених звинувачень євреїв було те, що вони мали в приватній власності чи оренді землю, що було заборонено у Південно-Західному краї імперським законодавством іще з кінця XIX ст.

Чорносотенці не раз порушували й питання служби іудеїв в імперській армії. Так, напередодні Першої світової війни констатувалося, що у результаті внесення змін до Статуту про військову повинність було ухвалено замінити рознарядку, що застосовувалася по окремих місцевостях, на загальноімперську. В зв'язку з тим, що міські й повітові військові присутствія не могли заздалегідь знати, скільки доведеться прийняти на військову службу євреїв, починали брати всіх, зокрема тих, хто мав пільги. 1913 р. за планом мали призвати 26 тис. євреїв, а у результаті призвали 36 тис., тобто на 10 тис. Більше, ніж було потрібно. У зв'язку з цим 10 тис. мали звільнити зі служби після того, як вони прослужили 7 місяців⁴.

¹ Жидовская аренда земель // Волинская земля. 17 апреля 1914. № 69. С. 2.

² Ограничения жидов в свеклосахарной промышленности // Волинская земля. 2 июня 1914. № 102. С. 2.

³ Ограничения жидов в свеклосахарной промышленности // Волинская земля. 2 июня 1914. № 102. С. 2.

⁴ Хроника еврейской жизни. Об отбывании евреями воинской повинности // Наша Волянь. 26 апреля 1914. № 106. С. 3.

Після початку Першої світової війни єврейське питання набуло нового забарвлення, особливо це стосувалося «смуги осілості» євреїв. Щоб урегулювати становище біженців-євреїв за межами «смуги осілості», міністр внутрішніх справ порушив питання про видачу відповідних інструкцій органам влади. Адже євреїв було неможливо повернути назад, як цього вимагав закон. На початку воєнних дій кількість євреїв, що виселялися з Західного та Південно-Західного краю, була незначною, через це їм тимчасово дозволили селитись у Воронежській, Тамбовській та Пензенській губ. Із розгортанням воєнних дій їх різко побільшало. Для врегулювання ситуації, що складалася, ухвалили дозволити їм проживати в містах за межею «смуги осілості» за винятком обох столиць, Царського Села та Ялти, а дітям дозволили продовжити навчання в середніх навчальних закладах у населених пунктах, куди евакуювалися їхні родини. Для покращення матеріального становища уряд доручив одному з міністрів налагодити стосунки з впливовими євреями, щоб вирішити, як можна було врегулювати фінансування євреїв-біженців, враховуючи «надзвичайні умови сучасності». Їм виділили 1 млн. руб. допомоги, яку розподіляв Петроградський єврейський комітет допомоги жертвам війни¹.

На сторінках пресових органів, що були під впливом чорносотенців, друкувалася низка статей, в яких євреїв викривали в антидержавній діяльності, співпраці з німецькою й австро-угорською владою. Так, мешканців регіону інформували, що колишні військовополонені імперської армії розповіли співробітнику газети «Новое время» про ставлення до них представників різних етнічних груп під час їхнього перебування в полоні. Зокрема висловлювали подяку за милосердне ставлення польським солдатам, які докладали зусиль, щоб полегшити їхнє становище. У таборах для військовополонених бували випадки, коли солдати ховали врятований військовий прапор. Одного з них видав єврей, проінформувавши конвоїрів про це. У ході обшуку в бараці «нічого не знайшли». Тоді всіх військовополонених «розділи догола й вигнали взимку на мороз» і тримали так чотири години, поки не «знайшли прапор», у результаті отриманої застуди багато солдатів померло. Траплялися й інші випадки «знущання з полонених» з боку євреїв. Через це союзники вважали, що пропозиція зрівняти їх у правах зі «зраджуваним ними російським народом є величезна образа, яку тільки можна кинути в обличчя цього народу»². Євреї вимагали рівноправ'я, за те, що брали участь у боях як солдати. Однак законодавчо їхнє майно було захищеним. А рівноправ'я, якого вони бажали, стало б «поневоленням російського народу»³.

¹ Право жительство беженцев-евреев // Жизнь Вольны. 21 августа 1915. № 228. С. 1.

² К вопросу о равноправии евреев // Жизнь Вольны. 12 августа 1915. № 219. С. 1.

³ Де-Витте Е. Равноправие жидов // Почаевский листок. 21 февраля 1915. № 7. С. 10.

Одночасно з цим констатувалося, що єврейська преса з радістю «неправдиво інформувала про іудеїв повних кавалерів Георгіївського хреста» і про іудеїв, які пораненими потрапили в полон. Однак, як стверджував автор, вона не зовсім відповідала істині¹.

Київське повітове присутствіє з військової повинності інформувало, що оголосило в розшук запасних нижніх чинів і ратників ополчення, які вчасно не з'явилися під час мобілізації. За національністю всі вони були євреями. Наприкінці автор констатував, що вони збиралися до Берліна з метою «вираження Росії патріотичних почуттів»². Єврейське питання, на думку автора, можна було вирішити лише, «відкрічись від людиноне-нависницького Талмуду, повністю переродившись духовно та злившись в одній вірі з російським народом», тоді вони «зможуть отримати рівноправ'я». Єврейська нація за природою «антихристиянська та антикультурна». Непримиренними та головними ворогами євреї вважали християн. Тому надання їм рівних із православним російським народом прав було б злочином «проти православної Церкви, проти російського народу і культури»³. Після закінчення війни й повернення солдатів багато з них «розкажуть про подвиги польських і галицьких євреїв і тоді можна буде поговорити про євреїв, а тепер краще... вони принишли б і поменше про себе заявляли б»⁴.

Отже, на сторінках чорносотенної преси було опубліковано низку статей, у яких саме євреїв звинувачували в знущаннях із військовополонених, фальсифікації даних про повних кавалерів найвищої імперської нагороди та ухиланні від служби. Аналіз наведених фактів наочно свідчить про тенденційне висвітлення єврейського питання та намагання й надалі дискредитувати представників даної етнотрупи. Це питання розглядалося як протидія будь-яким спробам лобювати надання євреям рівних прав з росіянами. Адже в імперії саме для іудеїв діяла низка обмежень, що й впливало на внутрішньополітичну ситуацію на Волині, а з іншого боку — саме чорносотенці діяли значною мірою в контексті внутрішньої політики імперії.

Чорносотенці вважали, що, використовуючи значні фінансові можливості, євреї керували соціал-демократією, очолюючи соціалістичні партії, фінансуючи відкриття та видання соціалістичних газет, із їхнього середовища вийшло багато відомих діячів та пропагандистів соціалізму. Всі соціалістичні рухи перебували під їхнім впливом, експлуатуючи «буржуїв та пролетарів»⁵. Констатувалося, що робітники не володіли інформацією про тяжке становище євреїв у Росії, навпаки вони вважали, що саме євреї брали актив-

¹ Подлинные еврейские герои // Почаевский листок. 17 октября 1914. № 30. С. 17–18.

² Патриотизм жидов // Почаевский листок. 17 октября 1914. № 30. С. 18.

³ Путь к решению еврейского вопроса // Жизнь Волини. 17 декабря 1914. № 332. С. 1.

⁴ Путь к решению еврейского вопроса // Жизнь Волини. 17 декабря 1914. № 332. С. 1.

⁵ Вольнец А. Еврейство и социализм // Жизнь Волини. 12 декабря. 1913. № 314. С. 1.

ну участь у розкладанні російського суспільства, армії та флоту й молоді, що навчалася¹.

Стверджувалося, що кайзер Вільгельм видав розпорядження виділити соціалістам значні суми з державного бюджету для антиурядової агітації у «ворожих державах». Біля столиці було затримано членів зібрання соціалістів, які планували «дії проти російського уряду». Саме вони розпускали чутки про поразки армії на фронті, намагалися посіяти зневіру й паніку. Ці іуди-зрадники, сприяючи німецькому мілітаризму, «своїми злочинами протидіяли своєму головному принципу». Адже соціал-демократи — прибічники всіх свобод. Всьому світу відомо, що німці є її противниками. Німці писали, що у випадку перемоги, вони «заберуть усі землі, обезземелять селян і перетворять їх на батраків», а кордони відсунуть за Урал. Все це знали наші «іуди-зрадники й допомагали німцям здобути перемогу»².

Отже, союзники звинувачували євреїв у керівництві соціал-демократами й соціалістичними партіями, що боролися з самодержавством в імперії. Це вони обґрунтовували фінансуванням лівих політичних рухів з боку єврейських промисловців, що й давало їм змогу цими рухами керувати. Одночасно з цим вони констатували, що німецька влада під час війни виділила соціалістичним партіям «значні суми» для підривної діяльності у «ворожих державах». Однак при цьому варто замислитися, чи міг володіти такою інформацією автор статті, опублікованої в Почаєві. Тобто в річищі пропагандистської діяльності чорносотенці часто друкували сфальсифіковані матеріали, основною метою яких було дискредитувати євреїв та висунути їм різноманітні звинувачення, зокрема у співпраці з Німеччиною, з якою Росія перебувала в стані війни.

Отже, напередодні та під час Першої світової війни Почаївський відділ СРН активно проводив антиєврейську пропаганду на території Волинської губ. Чорносотенці робили все можливе, щоб мати в регіоні не лише політичний вплив, але й економічний. У зв'язку з цим, вони відкрили там споживчі товариства, також функціонував Почаївський банк, а їхнє керівництво боролось за домінування в кредитних і кооперативних структурах. Однак необхідно враховувати, що на Волині з давніх часів торговельну справу контролював саме єврейський капітал, що викликало незадоволення союзників, які намагалися їх витіснити. Через це в пропаганді чорносотенців збільшалося антиєврейських статей, де акцент робився на їх «економічному засиллі». Одночасно з цим, союзники, як і раніше, порушували питання про можливість євреїв володіти й орендувати землі в регіоні.

¹ Анкета об євреях // Жизнь Вольни. 14 марта 1916. № 73. С. 4.

² Скубачевский П. Иуды-предатели // Почаевский листок. 7 декабря 1914. № 39–40. С. 12–13.

Після початку Першої світової війни чорносотенці в притаманному їм річищі звинувачували інородців у всіх негараздах в імперії, при цьому лунали все нові лейтмотиви. Їх звинувачували в ухилянні від служби, у тому, що їхня преса перебільшує військові заслуги солдатів-євреїв. В окремих публікаціях акцентувалося на тому, що вони співпрацювали з німецьким військовим командуванням.

Волковинський, В. М. 2002. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.: Збірник наукових праць*. Вип. 5. С. 54–65.

Надтока, Г. 2017. Участь російської православної церкви в діяльності чорносотенних організацій на українських землях на початку ХХ століття. *Київські історичні студії*. № 1. С. 26–34.

Омельяничук, І. В. 2000. *Черносотенное движение на территории Украины (1900–1914 гг.)*. Київ: НУРІО. 167 с.

Цецик, Я. П. 2019. Участь чорносотенців у виборах на Волині у 1906–1912 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць*. Вип. 28. С. 14–19.

Volkovynskiy, V. 2002. «Chorna sotnia» ta yii «khreshcheni batky» v Ukraini na pochatku ХХ st. [The «Black Hundred» and Its «Godfathers» in Ukraine at the Beginning of the 20th Century]. *Problemy istorii Ukrainy ХІХ — pochatku ХХ st.: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 5. S. 54–65. [in Ukrainian].

Nadtoka, H. Uchast rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v diialnosti chornosotennykh orhanizatsii na ukrainskykh zemliakh na pochatku ХХ stolittia [The Participation of the Russian Orthodox Church in the Activities of Black Hundred Organizations in Ukrainian Lands at the Beginning of the 20th Century]. *Kyivski istorychni studii*. 2017. № 1. S. 26–34. DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-074> [in Ukrainian].

Omelianchuk, Y. V. 2000. Chernosotennoe dvyzhenye na terrytoryy Ukrainy (1900–1914 hh.) [Black-and-White Movement on the Territory of Ukraine (1900–1914)]. *Sovet natsyonalnoi bezopasnosti y oborony Ukrainy, Natsyonalnyi ynstytut ukraynsko-rossyiskyykh otnoshenyi*. Kyiv: NURYO. 167 s. [in Russian].

Tsetsyk, Ya. P. 2019. Uchast chornosotentsiv u vyborakh na Volyni u 1906–1912 rr. [Participation of the Black Hundreds in the Elections in Volyn in 1906–1912]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho*. Seria: Istorii. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 28. S. 14–19. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-14-19> [in Ukrainian].